

HET
PROEFSCHRIFT
VAN

Mirjam Woutersen

Twee talen

Peter Burger

De vraag is: zijn dit Nederlandse woorden? En uw tijd gaat... nú in. *Bewaker?* Ja. *Horloge?* Ja. *Fles?* Ja. *Smaren?* *Smáren?* Nee.'

Toegegeven: deze quiz is een stuk makkelijker dan 'Tien voor taal'. Toch moest u over het laatste woord net iets langer nadenken dan over de rest. Hoogstens enkele tientallen milliseconden, maar toch. Dat is de extra tijd die nodig is om het woordenboek in uw hoofd door te bladeren en te constateren dat *smaren* er niet in staat. Hoe is dat mentale lexicon geordend? En waar bergem we alle nieuwe woorden op als we een vreemde taal leren: naast die in onze moedertaal, of in een apart lexicon?

● TREE LIJKT NIET OP BOOM

De bovenstaande testwoorden zijn ontleend aan Mirjam Woutersens onderzoek naar de manier waarop woorden zijn opgeslagen in de hersenen van tweetaligen. De Nijmeegse taalkundige Woutersen (27) presenteerde haar proefpersonen reeksen woorden op een beeldscherm of door een koptelefoon en liet hen met een druk op de knop aangeven of ze het woord herkenden. De onzinwoorden waren alleen opgenomen om hen bij de les te houden. Wat Woutersen in werkelijkheid wilde weten, was hoe sterk woorden met dezelfde betekenis uit twee verschillende talen aan elkaar verbonden zijn.

Het antwoord op die vraag zou van nut kunnen zijn voor het vreemde-talenonderwijs, voor Nederlandse les aan allochtone kinderen, en voor vertaalopleidingen. Maar zulke toepassingen interesseren Woutersen niet. Zij wil de structuur van het mentale woordenboek ontrafelen, punt.

Psycholinguïsten hadden al ont-

dekt dat iemand die twee keer hetzelfde woord te horen krijgt, dat woord de tweede keer sneller herkent (dus: sneller op de knop drukt). Zou dat zelfde effect ook optreden als het tweede woord een vreemd woord was met dezelfde betekenis? Gaat er bij het horen van *woestijn* een lampje branden dat nog zwakjes nagloeit als de proefpersoon *desert* hoort?

En jawel: proefpersonen met enige beheersing van een vreemde taal reageerden zoals voorspeld. Maar alleen bij woorden waarvan de vormen op elkaar leken ('verwanten'). Nederlanders die Engels spreken, herkennen de Engelse woorden *clock* en *hand* dus sneller als ze eerst *klok* en *hand* gehoord hebben, zelfs na een pauze van een halfuur. Dat effect ontbreekt echter als ze eerst *boom* horen en dan het niet-verwante *tree*: ze reageren dan op *tree* niet sneller dan op woorden die niets met *boom* te maken hebben.

Tot zover bevestigen de experimenten de ervaring van iedereen die wel eens een vreemde taal heeft geleerd: de woorden die op het Nederlands lijken, onthoud je het gemakkelijkst.

● VAN ZWEGEL NAAR LUCIFER

"Maar wij vonden iets vreemds", vertelt Woutersen. Haar proefpersonen

Bij mensen die
volledig tweetalig
zijn, groeien de
talen weer
uit elkaar

gedroegen zich niet zoals zij verwachtte: "Maastrichtenaars met Maastrichts als moedertaal, die later op de lagere school vloeiend Nederlands hadden geleerd, reageerden zowel bij de verwante als bij de niet-verwante woorden sneller." Zij beheersen beide talen kennelijk zo goed dat in hun hoofd ook woorden die hetzelfde betekenen maar absoluut niet op elkaar lijken, zoals *rijstartel* en *veter* of *zwegel* en *lucifer*, toch direct naast elkaar voor het grijpen liggen.

En dat komt niet doordat Maastrichts en standaard-Nederlands verder zo sterk op elkaar lijken, want een collega van Woutersen noteerde dezelfde scores bij Turken die vloeiend Nederlands spraken en bij derdejaarsstudenten Engels. Het verschil met voorgaande onderzoeken, concludeert Woutersen, wordt veroorzaakt doordat haar proefpersonen hun tweede taal beter beheersen. Woutersen: "Om te kijken of het effect echt werd veroorzaakt door taalvaardigheid, heb ik ook vwo-leerlingen uit de derde klas onderzocht – en inderdaad: die herkennen de verwante woorden wel sneller, maar de niet-verwante niet."

Naarmate iemands beheersing van een tweede taal toeneemt, worden de woorden dus op een andere manier in het mentale lexicon opgeslagen. De moedertaalwoorden en de vreemde woorden kleven steeds sterker aan elkaar.

Wat gebeurt er nu als mensen twee talen perfect beheersen? Woutersen: "Er zijn experimenten gedaan waaruit blijkt dat er dan opeens helemaal geen effecten meer optreden – die reageren dus zelfs op het Engelse *hand* niet sneller als ze eerst het Nederlandse *hand* hebben gehoord. Daaruit kun je opmaken dat bij mensen die volledig tweetalig zijn de talen weer uit elkaar groeien."

Uit elkaar groeien? Woutersen: "Eerst leer je vreemde woorden als vertalingen van woorden in je moedertaal, in combinatie: aan *tuin* komt *garden* vast te zitten. Daarna wordt de vreemde taal steeds meer een eenheid, een afzonderlijk systeem. Als je zover bent dat je *garden* alleen nog in combinatie met Engelse woorden gebruikt, dan wordt de verbinding met

tuin weer zwakker. Dan groeien die twee talen uit elkaar.”

● ZUIVER TWEETALIG

Een andere oorzaak van die verwijdering is dat *garden* en *tuin* niet precies hetzelfde betekenen: hoewel de betekenissen elkaar grotendeels overlappen, is een Engelse *garden* toch iets

anders dan een Nederlandse *tuin*. Een Newyorkse *cab* verschilt aanzienlijk van een Amsterdamse *taxi*, een Amerikaanse *highway* van een Nederlandse *snelweg*. Hoe meer de betekenissen uiteenlopen, hoe zwakker de verbinding tussen de woordparen zal zijn.

“Maar voordat ik dat zeker weet,” zegt Woutersen, die volgend jaar

haar onderzoek hoopt af te ronden, “moet ik nog een experiment doen met zuiver tweetaligen. In mijn proefschrift wil ik op grond daarvan een model presenteren van de manier waarop talen in je hoofd naar elkaar toe en weer uit elkaar kunnen groeien.” <

WOORDENBOEK VAN DE POËZIE

Nergens wordt onze taal zo mooi gebruikt als in de taal van onze dichters. Maar ook nergens worden de regels van de taal zo vaak overtreden als in de poëzie. Rare constructies, verbasterde uitdrukkingen, ongrammaticaliteiten, registerwisselingen en mooie, vreemde, oude en zelfverzonnen woorden – ze komen in gedichten vaker voor dan in gewone taal. “Uw schedelveld is koeler maan”: dat klinkt mooi, maar wat betekent het precies?

Guus Middag is poëziecriticus van NRC Handelsblad en stuit bij het lezen geregeld op vreemde taalkundige kwesties. In zijn ‘Woordenboek van de poëzie’ doet hij verslag van zijn ervaringen met de woordkeus van de dichter. In de eerste aflevering: het ossenboek.

Ossenboek

Guus Middag

Raadpleeg bij het lezen van gedichten altijd een woordenboek, ook als het niet nodig lijkt te zijn. Neem nu dit korte gedicht van Chr. J. van Geel, geschreven omstreeks 1970:

OP HET OSSENBOEK

*Er is ruimte in de os
om aan het spit te denken.*

Vreemd gedicht. Of, als het die naam niet mag hebben: vreemde notitie, vreemd aforisme. Er is iets raars in de combinatie van de woorden *ruimte* en *os* – alsof de os geen lichaam heeft, maar een huis is of een ander pand waarin ruimten aan te wijzen zijn. Ook de toon is wat merkwaardig: stellig, afstandelijk en analytisch, als van een wetenschapper of van een makelaar. En dan is er nog de verrassende veronderstelling dat de os zou kunnen denken. Een os is een op jonge leeftijd gecastreerde stier die wordt vetgemest om daarna als trek-dier dienst te kunnen doen. Hij geldt niet bepaald als de filosoof onder de

huis- en trekdieren. Als hij al ergens om bekend staat, dan is het om zijn domheid (‘zo dom als een os’) en zijn diepe nachtrust (‘slapen als een os’).

Toch is hij blijkbaar wel in staat zich aan gepeins over te geven, zo meldt de dichter – en niet zomaar gepeins, maar gepeins over het spit, dat voor de os zoiets is als de worstmolen voor het varken, de grill voor het haantje en het graf voor de mens (dan wel de oven of het hellevuur). Als dit gedicht al een bewering wil doen, dan lijkt het mij deze: ook in het domste en sloomste dier is het besef van dood aanwezig. Het is een verontrustende mededeling, die zich hier onder een rustige formulering verbergt.

Over de titel heb ik nooit goed nagedacht. ‘Op’ las ik als ‘op het onderwerp van’, zoals dichters ook wel eens verzen schrijven ‘Op de godsdienst’, ‘Op de vriendschap’ of ‘Op het hengelen’. En *ossenboek* zelf leek mij een aardig woord van eigen vinding: benaming voor het vermoedelijk niet al te dikke boek waarin de os

zijn gedachten over het spit kan noteren. Maar een paar jaar geleden, bij het bladeren in het woordenboek op zoek naar iets anders, viel mijn oog toevallig op het lemma *ossenboek*. Dat woord bleek dus ook buiten dit gedicht te bestaan. Het komt alleen voor in de uitdrukking *op het ossenboek komen*: gezegd van een meisje wanneer zij boven de leeftijd is gekomen om te trouwen, of van een vrouw wanneer ze kinderloos blijft. De precieze herkomst wordt in het WNT niet vermeld, maar die laat zich gemakkelijk raden. Een os hoeft niet zo nodig. En ook al zou hij willen, dan nog zou hij niet voor nageslacht kunnen zorgen. Het stamboek van de os zal altijd leeg blijven.

De titel geeft als het ware de verklaring vooraf voor de ietwat merkwaardige inhoud van het gedicht. Met ‘op het ossenboek’ is het voor de goede verstaander al gezegd: waar de os ook aan denken mag, in ieder geval niet aan seks. En wie niet aan seks hoeft te denken, heeft opeens erg veel ‘ruimte’ in zijn hoofd om aan andere dingen te denken: aan de zin van het leven bijvoorbeeld, aan de toekomst, aan de dood en aan wat er in het geval van de os vermoedelijk op volgt – het spit. <